

PROTOEUROOPLASTE KEELEPÄRANDIST¹

MARI KENDLA,
JÜRI VIKBERG

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse hüpoteetiliste protoeuroopa laensõnadega seonduvaid viimase poolsajandi seisukohti, kasutades konkreetset sõnavara etümoloogiauringute tulemuste hindamiseks. Jõudnud seisukohale, et soomeugrilased on elanud meie aladel vähemalt 5000 aastat, aga siinsed asustusjäljed on märksa iidsemad, arvas Paul Ariste Kunda kultuuri kandjad Euroopa algasukate ehk protoeurooplaste hulka. Vähemasti osa läänemeresoome keelte ühist sõnavara, mida teised soome-ugri keeled ei tunne, võiks seega olla substraatsõnad ja pärineda protoeurooplastelt. Ariste leidis substraadi jälgi eeskätt kohanimedest, kalanimetustest, somaatilisest ja maastikualasest sõnavarast. Substraadihüpoteesi on silmas pidanud teisedki läänemeresoomlaste etnogeneesiga ja sõnavara päritoluga tegelevad keeleteadlased. Viimasel ajal on uuritud läänemeresoome keelte kontakte indoiraani ja balti keeltega, hulk seni tundmatu päritoluga sõnu on saanud kindlama laenuetümoloogia, kuid osa sõnavarast (nt kalanimetusi, kohanimedid) on endiselt võimalik käsitleda protoeuroopa keelte substraadina.

Võtmesõnad: Paul Ariste, etümoloogiauringud, kalanimetused, keelekontaktid, leksikoloogia, protoeuroopa substraat

1. Paul Ariste protoeuroopa substraadi hüpotees

1950. aastateks kujunenud seisukohale, et soome-ugri keeli kõnelevad inimesed on elanud meie aladel vähemalt 5000 aastat, lisandus arusaam, et Kunda kultuuri kandjad (VII–VI at eKr) tõenäoliselt soomeugrilist keelt ei kõnelnud. Arheoloogide Harri Moora (1956: 48–50) ja Lembit Jaanitsa (1956: 121) arvates olid Eesti territooriumi vanimad asukad tulnud siia

¹ Artikkel põhineb Eesti Keele Instituudi sügisseminaril „Eesti murrete suhetest lähisugukeeltega“ 26. XI 2015 peetud ettekandel. Täname ESA retsensenti asjakohaste täpsustavate märkuste eest.

kagust ja lõunast, kuid polnud teada, missugust keelt nad kasutasid. Usuti tolle rahvastiku sulandumist soomeugrilastesse, kuid enamik soome-ugri keelte uurijaid jagas arvamust, et mingeid jälgi algasukate keelest või keeltest nüüdsetes läänemeresoome keeltes säilinud pole.

Sellele seisukohale hakkas vastu vaidlema ning omapoolset lahendust otsima Paul Ariste. Läänemeresoome keeltes leidub ühissõnavara, eelkõige somaatilisi ja loodusega seotud sõnu, millele pole leitud vasteid kaugematest sugulaskeeltest ega ole neil ka veenvat laenuetümoloogiat. Ariste esitas oletuse, et tegu on substraatsõnadega (nt *huul, kõrv, mägi, oja*), mis on pärit siinmail enne soomeugrilaste ja indoeurooplaste tulekut kõneldud hääbunud keelest (Ariste 1956a: 2). Et Kunda kultuuri kandjad ilmselt soomeugrilist keelt ei kõnelnud, võisid nad kuuluda Euroopa algasukate ehk protoeurooplaste hulka (Ariste 1962: 16), kuid jälgi nende keelest võiks substraadina leiduda ka eesti keeles ja teistes läänemeresoome keeltes.

Kauges minevikus kujunenud substraadi olemasolu on väga raske tõestada, kuid sellise küsimuse püstitamine on kindlasti õigustatud. Soomeugrilaste tulekuga Läänemere aladele algas siin tõenäoliselt pikaajaline kokkusulamine maa varasemate asukatega ning uustulnukate keelekasutusse lisandus hulk seniseid nimesid ja nimetusi. Seetõttu tuli Ariste arvates otsida substraadi jälgi eeskätt põlistest kohanimedest, aga ka maastikualasest ja somaatilisest sõnavarast ning muudegi sõnade seast. Esiotsa pakkus Ariste 38 niisugust sõna, mille päritolu oli täpsemalt teadmata ja mida võis käsitleda võimaliku substraadina (Ariste 1962: 17).

1967. aastal avastatud Pulli asulakoht (IX at eKr) pikendas oluliselt Eesti ala asustuslugu, ent kammkeraamikaga seostatud soomeugrilaste saabumist dateeriti endiselt 5000 aasta taha. Muistsete keelekontaktide kontekstis võttis Ariste uuesti vaatluse alla indoeuroopa substraadi soomeugri keeltes (Ariste 1971: 253–254), tõstes esile iidseid indoiraani (*iva, sada, sarv*), vanairaani (*sõsar, vasar*) ja indoeuroopa laene (*kabris, taevas, tarvas*), kuid arvates nende sekka nii mõnegi üldiselt balti laenuna tuntud sõna (nt *sõsar, tarvas, tütar*). Sellise etümologiseeritud sõnavara kõrval leidis ikkagi hulk sõnu, mis polnud soome-ugri päritolu ega laenatud mõnest tuntud indoeuroopa keelest. Võimalike protoeuroopa laenude nimestikku lisandusid *ahven, meri, nina, Ruhnu, sammal* (Ariste 1971: 255–256). Eriti kohaseks pidas Ariste laensõna *meri*, millel on vaste mitmes indoeuroopa

keeles (lad *mare*, sks *Meer*, vn *моpe* jne), ent mis tema arvates on neissegi laenatud tundmatute eelkäijate keelest (Ariste 1971: 256; 1981: 10). Et soomeugrilased pidid Läänemere aladele saabuma kaugemalt sisemaalt, siis pidas Ariste loomulikuks, et tulevased läänemeresoomlased polnud varem suurte veekogudega kokku puutunud ja pidid seesugused sõnad laenama siinsetelt algasukatelt. Sama mõttekäigu järgi pidi akulturatsiooni käigus üle võetama ka hulk loodusega seotud sõnavara, sh kalanimetusi (Ariste 1975: 467–472).

Protoeuroopa substraadi puhul mainis Ariste ajaloost teadaolevaid keeli, mis on aga ammuilma hääbunud ning jäänud mõistatuslikuks tänini, näiteks etruski keel Loode-Itaalias, pelasgi keel Kreekas², liguuria keel Põhja-Itaalias, eteokreeka keel Kreetal, eteoküprose keel Küprosel (Ariste 1971: 257). Ainsa keelena, mis võib ulatuda tagasi protoeuroopa perioodi, on säilinud Hispaania ja Prantsusmaa piirprovintsidest kõneldav baski keel – isolaatkeel, mis ei sarnane ühegi oma naaberkeelega ega ole sel teada ka ühtki sugulaskeelt (Soosaar 2000: 366). Siinkohal võiks osutada tõsiasjale, et substraatsõnavara hüpoteesil on tegelikult kaks fookust. Ühest küljest arvestab see sõnavara päritolu väljaselgitamist ehk etümologiseerimist, teisalt aga etnogeneesiga seotud küsimusi. Tundmatu laensõnakihhi olemasolu keeles, olgu see substraadina pärit siinsetelt proto- või paleoeurooplastest asukatelt, viitab kahtlemata läänemeresoomlaste sisserändamisele, olgugi nad oma vähemalt 5000 aastaga üks põlisemaid ja asukohatruumaid rahvaid terves Euroopas.

² XIX sajandi lõpus esitas saksa lingvist Paul Kretschmer hüpoteesi, et enne kreeka algkeele kõnelejate saabumist Egeuse mere äärsetele aladele elasid seal pelasgid, kelle Anatoolia keelte hulka kuuluda võinud pelasgi keelest jäi substraatsõnadena jälgi kreeka keelde. Kretschmeri seisukoht, mis paigutas kreeka hõimude algkodu kuhugi Aasia ja Kreeka vahele, on püsinud ka XX sajandil (Drews 1989: 13). Seega, kui räägitakse protokeelest või -rahvast ning keelelisest aluskihist, siis peetakse ühtlasi silmas, kas rahva asuala on nende algkodu või ollakse kusagilt sisse rännanud (nagu nt ungarlased IX sajandiks üle Karpaatide Pannoonia madalikule). Enamasti võib vist rahvaste ja keelte päritolu kohta öelda niisamuti, nagu väljendus mõistatuslike etruskide kohta Massimo Palattimo (1955: 68), et ei saa kõnelda mitte niivõrd nende algupärast, vaid pigem nende kujunemisest, formeerumisest.

2. Laenusuhete ja sõnavara päritolu edasine käsitlemine

Paul Ariste hüpoteesile läänemeresoome keeltes esineva protoeuroopa substraadi kohta, millest ta vähemalt veerandsajandi jooksul (1956–1981) kirjutas, on korduvalt viidanud ka tema kolleegid. Eesti sõnavara ajaloo probleeme tutvustades (1978) toob Huno Rätsep esile 47 läänemeresoome sõna, millel Ariste on oletanud protoeuroopa algupära. Rätsep leiab, et loend võinuks olla pikemgi, ja lisab sinna omalt poolt jahiloomade nimetus (*ilves, jänes, kärp, mäger, põder, saarmas, susi*), mis võisid tabu tõttu laenuda algasukate keelest (Rätsep 2002/1978: 54)³. Veidi hiljem (1992) valgustab Kalevi Wiik Läänemere alade rahvastiku ja keele kujunemist. Ta on seisukohal, et tüüpilise kammkeraamikakultuuri rahvastik kujunes siinmail aastail 3300–3000 eKr, kui Kunda kultuuri aladele (x-keel) tuli soomeugrilaste Volga-Oka kultuuri kandjaid (U-keel), keda oli mõjutanud indoeurooplaste Kurgani kultuur (i-keel). Läänemeresoome algkeel kujunes seega kolmest komponendist (x + U + i), kusjuures x-element pärineb Kunda kultuuri asukate keelest ning moodustab tänapäeva läänemeresoomlaste keeltes substraadi, k.a Ariste esitatud tundmatust keelest pärit laenud, nt *hiki, huuli, koipi, kylki, liha, niemi, niska, nummi, oja, orko, saari, sammal, suo* (Wiik 1992: 90).

Aristele viitab ka Kaisa Häkkinen, kui ta loetleb läänemeresoome sõnu (nt *jänis, musta, mäki, saari, suo*), millel pole vasteid kaugemais sugulaskeelis, tunnustatud laenuetümolooget ega ole nad ka onomato-poetilis-deskriptiivsõnad (K. Häkkinen 1990: 221–222; 1996: 166). Tema meelest on substraadihüpotees küll arvessevõetav, kuid pole selgitusena ei õige ega vale, sest teaduslikult pole substraati võimalik tõestada. Ta lisab ühtlasi, et nii mõnedki Ariste meelest protoeuroopa substraatsõnad on saanud hiljem usutava laenuetümolooget, nt *hauki* (< slaavi), *leuka* (< balti), *nahka* (< germaani). Tundmatut algupära hüdronüümide puhul (nt *Saimaa, Imatra* ja *Päijänne*) mainib Häkkinen jällegi võimalust (K. Häkkinen 1996: 173), et julgete oletuste alusel võiks olla tegu siin enne soomeugrilasi elanud tundmatu rahva keelest pärit säilmetega, nagu on Ariste arvanud maastikusõnade kohta (nt *mäki, niemi, oja, saari, salo, suo*). Samas ei jäta ta märkimata, et varem selliste sõnade hulka arvatud

³ Tabusõnu on võidud nähtavasti korduvalt vahetada. Olgu näiteks Rätsepa mainitud *susi*, tõenäoliselt indoeuroopa laen, mida peeti hiljem vajalikuks asendada alamsaksa laenuga *hunt*. Paraku pole teada, kuidas nimetati hallivatimeest enne *susi*-sõna.

järvi, meri ja lahti on osutunud siiski balti laenudeks. Kaisa Häkkinen on järjekindel ja mainib sõnade *helmi, liha, musta, saari* ja *suo* võimalikku substraatsset päritolu ka oma etümoloogiasõnaraamatus (NES). Nii kaugelt ei ole etümoloogid harilikult läinud (vrd SSA; EES)⁴. Mitte enam Aristele, vaid Häkkisele viitab omakorda Tapani Lehtinen, kui ta mainib läänemeresoome keelekihtide alla mattuda võinud tundmatuid paleoeuroopa keeli ja sellest märku andvaid substraatsõnu – kümneid sugulusseosteta sõnu, sh kohanimesid, nagu *Saimaa* või *Päijänne* (Lehtinen 2007: 245).

3. Uuel aastatuhandel

Uuel aastatuhandel on substraadiilmingute uurimine jätkunud ja koguni elavnenud. Tõmbamaks paralleele protoeuroopa hüpoteetilise substraadi uurimisega, asus Janne Saarikivi uurima soome-ugri tegelikku (mitte hüpoteetilist) substraati Põhja-Venemaa vene murdeis. Ta jõudis järeldusele, et isegi kui kauased kontaktid soome-ugri keeltega (1000–1300 aastat) ja soomeugrilaste assimileerumine on jätnud vene keelde jälgi, on nende tõendamine soome-ugri substraadina vene keele foneetikas ja morfosüntaksis problemaatiline. Selgemini on soome-ugri substraatkeelte jälgi märgata morfoloogias, leksikas ja eriti toponüümikas, ilma milleta jääksid ka võimalikud foneetilised või morfosüntaktilised mõjujooned tõendama oletusteks. Olgugi et võtmeküsimuseks on leksikaalne substraat, sh kohanimed (Saarikivi 2000: 410)⁵, on pärast Aristet elavamalt uuritud indoiraani ja balti keelekontakte läänepoolsete Uurali keeltega (nt Jorma Koivulehto tööd). Seevastu protoeuroopa resp. paleoeuroopa substraat on pälvinud vähe tähelepanu. Põhjus on lihtne – valdav on seisukoht, et protoeuroopa substraati pole keeleliste kriteeriumide alusel võimalik tuvastada⁶. Et uralistide meelest pole mõistlik, kui tundmatut päritolu sõnu

⁴ EES arvestab läänemeresoome sõnavara (nt *higi, koib, liha, neem, saar, soo*) omatüvede hulka, ka ülevaates „Eesti kirjakeele tüvevara päritolu“ (Metsmägi jt 2013) ei ole substraatsõnu mainitud.

⁵ Olukord Põhja-Venemaal on võrreldav olukorraga Doonau madalikul, sest ungari hõimude tulek I at lõpus tähendas tulekut asustatud aladele. Eest leiti hulgaliselt slaavi keelte kõnelejaid ja seega on substraatsõnavara küsimus aktuaalne ka Ungaris (Pajusalu, Pomozi 2013: 59–60; Pajusalu jt 2012: 252).

⁶ Vrd nt Lembit Vaba omaaegse seisukohaga (1989: 206), et substraadihüpotees ei vii edasi etümoloogiatööd ega seleta nominatsioonimotiive.

kirjeldatakse laenudena tundmatu päritoluga keelest, on Saarikivi meelest vähemasti kaks moodust näidata, et Ariste idee on palju tõenäolisem, kui seni arvatud: 1) osutades, et teatud etümoloogiliselt ebaselgetel sõnarühmadel on eriomased fonotaktilised või semantilised jooned, või 2) osutades, et samasugune laenamine substraatkeelest on toimunud teistelgi juhtudel ja see on mõjutanud samu sõnarühmi, mis kuulusid Ariste arvates substraatkeelte mõjusfääri läänemeresoome keeltes (Saarikivi 2004: 188–189).

Sellesuunalist uurimistööd ongi aktiivselt jätkanud eeskätt soome uurijad (nt Ante Aikio, Petri Kallio, Janne Saarikivi, Jaakko Häkkinen). Läänemeresoome keeltest on leitud jooni, mis pole iseloomulikud Uurali keelte fonotaksile (nt geminaatnasaalid sõnades) ning mida võib pidada protoeuroopa substraadiks (nt *konna* 'konn', *nummi* 'nömm'). Tähelepanu äratavad sellised *s*-lõpulised sõnad nagu *ilves* : *ilvesken* 'ilves, -e', *jänis* : *jäniksen* 'jänes, -e', sest nende käänamine on erinev võrreldes astmevahelduslike indoeuroopa laenudega *kirves* : *kirveen* 'kirves, kirve' (< balti), *vieras* : *vieraan* 'võõras, võõra' (< germaani) (J. Häkkinen 2009: 47).

4. Seosed läänemeresoomlaste etnogeneesiga

Enamat tähelepanu on pälvinud ka indoeurooplaste ilmumine Läänemere aladele, sest uurali ja indoeuroopa algkeele dateeringud on olulised ka võimalike protoeuroopa laensõnade seisukohast. Juha Janhunen (2000: 63–64) dateeris sõnatüvede hulka arvestades uurali algkeele kujunemise seni arvatust (4000 a eKr) ning indoeuroopa algkeelest (4500–2500 a eKr) varasemaks (7000–5000 a eKr), mis ei jätnud enam võimalust indoeuroopa laenude tulekuks läänemeresoomlaste algkeelde. Petri Kalliote tundus väga ebarahilik, et uurali algkeel (4000 a eKr) ja läänemeresoome algkeel (1000 a eKr) üksteisest nii pikka aega oluliselt ei erinenud ja et keel püsis 3000 aasta jooksul enam-vähem sama. See ajendas teda hoolikalt sobitama indoeuroopa laenukihte (aarja, balti, germaani) soomeugrilaste algkeeltega ning ta sai uurali algkeele kujunemisajaks 3650–1900 a eKr. Uurali algkeele seostas ta Ljalovo kultuuri asemel Volossovo kultuuriga (Kallio 2006: 9–20). Seisukohta, et uurali algkeel hakkas jagunema 2000 aasta paiku eKr, jagab ka Jaakko Häkkinen (2009: 45).

Vaagides Ariste omaaegset arvamust, et soomeugrilased pidid *meri*-sõna laenama baltlastelt, sest nad saabusid sisemaalt ega olnud suurte veekogudega kokku puutunud, väidab Kallio vastu, et laensõnade

olemasolu ei tähenda veel seda, nagu poleks endal vastavat sõna olnudki (Kallio 2006: 8). Oli ju saksidel näiteks Britannias lõhe kohta omasõna *leax* olemas, aga kui tulid normannid, tõrjus nende *salmon* omasõna kõrvale. Teame seda tänu indoeuroopa keelte pikale dokumenteeritusele. Uurali keeli paraku nii pikalt dokumenteeritud ei ole. Võib vaid eeldada, et tõenäoliselt oli omasõna enne balti laensõna *lõhi* ülevõtmist olemas ka meie kaugeil esivanemail. Lihtsalt pole teada, millise varasema sõna asemele võis *lõhi* tulla. Samas ei tähenda balti või germaani laenu kindlakstegemine veel lõplikku tulemust. Võib oletada, et need laenud ei tulnud tühjale kohale, vaid varasemate sõnade asemele, kuigi pole teada, mis sõnad need varasemad olid ja kas nendele varasematele ei eelnenu veelgi varasemaid.

Euroopa muistne keeleline mitmekesisus on kaduma läinud, leiab Jaakko Häkkinen ning väidab, et selle hääbumise põhjuseks on olnud indoeuroopa, Uurali ja turgi keelte ulatuslik levik. Ta peab usutavaks seisukohta, et soomeugrilaste praegusel levikualal kõneldi enne uurali algkeelt muid keeli (J. Häkkinen 2009: 45–47), hoolimata sellest, et nende keelte kohta pole mingit infot. Loogiliselt võttes oleks lausa vältimatu eeldada, et kõigi keelkondade aladel on muiste kõneldud teisi keeli, aga mis keeli, pole teada. Tõenäoliselt kõneldi uurali algkeelt suhteliselt piiratud alal ning mujal räägiti muid keeli, sest mida suurem on territoorium, seda ebatõenäolisem oleks keeleline järjepidevus selle kõigis osades.

Ei ole võimalik kindlaks teha, kas mingi sõna pärineb hääbunud protoeuroopa keelest või on ta vana soome-ugri sõna järeltulija, mille vasted kaugemates sugulaskeeltes on hääbunud. Või on tegu hoopis iidse laenuga indoeuroopa keeltest, aga laenuallikaks olnud sõna on jällegi kadunud. Võimalikke seletusi on mitu, aga seni, kui puudub keeleaines nende seletuste lingvistiliseks tõendamiseks, ei ole lingvistikal nendega midagi peale hakata. (Uibo 2011: 467)

Läänemeresoome rahvastiku järjepidevat elunemist siinmail kammkeraamika perioodist alates on iseloomustatud jätkuvusteooria mõistega (Aslak Aikio, Ante Aikio 2001: 5–6). See leidis edasiarenduse Kalevi Wiigi radikaalses hüpoteesis (1996: 581–589; 2002: 117–118), et soomlaste esiisad on elanud praegustel elualadel juba jääaja lõpust peale, nii nagu teisedki Põhja-Euroopa rahvad (skandinaavlasted, põhjasakslased, poolakad jt). Kogu Põhja-Euroopa esiajalugu ei tähenda seega mitte rahvaste liikumist, vaid paigalpüsimist. Et Uurali keeli olevat kõneldud Atlandi

rannikust kuni Uurali mäestikuni, siis on ammuste soomeugrilaste korduvate keelevahetuste tõttu jõudnud indoeuroopa keeltesse ohtralt uurali substraati, mitte vastupidi. Ka Ago Künnapi arvates (2013: 59) pole alust oletada, et Eestis oleks kunagi kõneldud muud kui põhiliselt soomeugrilist eesti keelt, seega võis läänemeresoome keelerühm moodustuda siinsamas suhteliselt erinevate keelte konvergentsi teel. Sellised hüpoteesid, mis teevad läänemeresoomlastest meie alade esmaasukad või seletavad keelkondade teket mitmest algkeelest lähtunud *lingua franca*'de kaudu, on põhjendatud kriitika abil ammu kummutatud ning hüljatud (vt lähemalt Tirkkonen 2012: 61–79; ka Aslak Aikio, Ante Aikio 2001: 13–14).

Arheoloog Valter Lang (2014) viitab Jaakko Häkkisele, kelle arvates kõneldi uurali algkeelt suhteliselt piiratud alal, mujal räägiti muid keeli (J. Häkkinen 2009), ning keeleteadlaste korduvatele tähelepanekutele mitteuurali substraadi kohta läänemeresoome keeltes, mis võib pärineda varasematelt mitteuurali keelt kõnelnutelt. See osutab otseselt soomeugrilaste sisserändele ja on ühtlasi kooskõlas Harri Moora seisukohaga (1956: 50–51)⁷, et läänemeresoomlaste keel ja kultuur kujunesid kohapeal, saades mõjustusi nii varasematelt asukatelt kui ka germaani ja balti hõimudelt (Lang 2014: 85). Paraku pole seniste vahenditega olnud mingitki võimalust kindlaks teha, mis keelt või keeli kõnelesid inimesed tänase Eesti alal varamesoliitikumist (Kunda-Pulli perioodist) kuni pronksiajani. Uute teadmiste saamine eeldaks mitme eriala teadlaste koostööd (Lang 2014: 89–90).

5. Ülevaade protoeuroopa substraatsõnade käsitlemisest

Substraaditeemat kokkuvõtva käsitluse „Mõnda substraadist“ (Ariste 1981: 5–25) ilmumisest on möödas juba enam kui inimpõlv. Alljärgnevas võetakse toonased substraatsõnad ja vaadeldakse, kuivõrd on viimased aastakümned toonud selgust nende päritolu kohta. Ülevaade on ajendatud Mari Kendla doktoritööst „Eesti kalanimetused: kujunemine, levik ja nimetamise alused“ (2014), mille sõnavaraanalüüs kajastab uurimisseisu kogu selles valdkonnas, kuid ei arvesta Ariste substraadihüpoteesi. Olgugi

⁷ Mainitagu siinkohas, et Paul Ariste ja Harri Moora vaated läänemeresoome algkeele moodustumise kohta Läänemere piirkonnas ja seejärel soomeugrilise keele kõnelejate kohalolu katkematu jätkumise kohta (Ariste 1956b: 10–11; Moora 1956: 53–54) langevad kokku jätkuvusteooria põhimõtetega.

lähtekohaks kalanimetused, on peetud vajalikuks võtta arvesse kõik aastail 1956–1981 esitatud substraatsõnad (kokku 62). Nende seas on kohanimed (4): *Peipsi, Pärnu* (jõgi), *Ruhnu, Võrtsjärv*; kalanimetused (12): *ahven, haug, koger, koha, lahn, räabis, salakas, siig, taim(en), teib, tint, vimb*; loomanimetused (8): *ilves, jänes, konn, kärp, mäger, põder, saarmas, susi*; maastikusõnad (11): *allikas, meri, mets, mägi, neem, nõmm, oja, org, saar, sammal, soo*; somaatilised sõnad (15): *habe, highi, huul, koib, kube(med), kõrv, külg, liha, lõug, nahk, nina, nisk 'turi', rind, rusikas, selg*; ning muud sõnad (12): *aed 'tara', eile, haige, helm 'merevaik', hull, hõlm, häbi, kallid, kiitma, must, nüri, sugu*.

Paul Ariste arvates tuleb oletatava substraadi jälgi otsida eeskätt põlistest **kohanimedest**, sest need on kõige püsivamad keelendid. Tema arvates on substraatset päritolu meie suurimate järvede *Peipsi* ja *Võrtsjärve* nimed ning *Pärnu* ja *Ruhnu* nimed. Toetudes „Eesti kohanimeramu“ käsikirjale (KNR), tuleb tõdeda, et selget ja motiveeritud etümoloogiat pole nendele nimedele esitatud sealgi. *Peipsi* ja *Võrtsjärve* puhul on muu hulgas mainitud Ariste substraadihüpoteesi. *Pärnu* puhul on nenditud, et kaudselt räägib substraaditeooria kasuks tõsiasi, et *Pärnu* nimega ühendatavad soome *Perniö, Pernaja, Pernoo* ja Lõuna-Liivimaa *Pernigal* on kõik olnud jõenimed (KNR). Vähemalt *Perniö* puhul on siiski arvestatud võimalusega, et tegu on germaani laenuga ja et kohanimi pärineb isikunimest (Häkkinen 1996: 176). *Ruhnu* nimega on seostatud läti sõna *ronis* 'hüljes' ning *Ruhnu* lätikeelne nimi *Roņu sala* tähendabki hülgesaart (KNR). Paul Ariste (1981: 17) arvates võib aga nii kohanimi *Ruhnu* kui ka läti sõna *ronis* olla hülge substraatne nimetus ja pärineda mingist muistsest protoeuroopa keelest.

Et meie eelkäijad asusid elama just veekogude lähedale ja kalastus oli nende tähtsamaid elatusallikaid, siis on Ariste substraatsõnade uurimisel pööranud suuremat tähelepanu **kalanimetustele** (Ariste 1975: 467–472). Ta osutas esiti varasematele keeleuurijatele, kes olid kalanimetuste selgitamisel juba substraadivõimalusega arvestanud. Osutatute seas olid leedu keeleteadlane Kazimieras Būga (1918), lätlased Pēteris Šmits (1930) ja Benita Laumane (1973) ning vene kalanimetuste uurija Aleksandr Gerd (1970)⁸. Būga arvates võivad kalanimetused *siig* ja *silk* pärineda nn

⁸ Ariste on viidanud ka nende kirjutistele: Būga, Kazimieras 1959 (1918). Rinkiniai raštai II. Vilnius, 561; Schmidt, Peter 1930. Die Entwicklungsphasen der lettischen Sprache. Die Letten. Aufsätze über die Geschichte, Sprache und Kultur der alten

aborigeenidelt. Šmitsi väitel on läti keeles kalanimetusi, nagu *kilu*, *lest*, *räim*, *salakas*, *silk* ja *vimb*, mis on laenatud eesti või liivi keelest, kus need aga pärinevad omakorda mingilt tundmatult kalastajarahvalt (mitte germaanlastelt). Gerd on levinud substraatsõnana esitanud eesti sõna *tint* ja selle vasted teistes keeltes. Laumane kordab Būga, Šmitsi ja Gerdi mainitud substraatsõnu ja peab võimalikuks substraatsõnaks veel eesti *lõhi*-sõna ja selle vasteid teistes keeltes, nt lt *lasis*, ld *lasis*, sm *lohi*. Nendest pakutud kalanimetustest jätab Ariste oma artiklis kõrvale viis sõna kui etümoloogiliselt tõendatud: *kilu* ja *lest* on omasõnad, aga *lõhi*, *räim* ja *silk* on vastavalt indoeuroopa⁹, eestirootsi ja rootsi laen (Ariste 1975: 469–470).

Protoeurooplastelt pärit kalanimetusteks on Ariste arvanud järgmised: *ahven*, *haug*, *koger*, *koha*, *lahn*, *rääbis*, *salakas*, *siig*, *taim(en)*, *teib*, *tint* ja *vimb*. Üllatav, et selles reas leidub ka *tint*, sest selle sõna alamsaksa päritolu oli juba tõendatud (Liin 1964: 64). Täpsustuseks võib lisada, et soome murretes esinevad *tintti* 'väike kala, kalapoeg' ja *tintturi* 'väike tint' on vähemalt osaliselt pärit rootsi murretest (SSA 3: 297). Aja jooksul on võidud korrigeerida Ariste teisigi seisukohti. Substraatset päritolu kalanimetuste seast on uuemates käsitlustes leitud laenuetümoloogia veel viiele kalanimetusele. *Haugi* peetakse vanaks slaavi laenuks: < algslaavi *šč(j)aukā* (Koivulehto 1990: 151; NES: 176). *Koha* puhul on esmalt peetud võimalikuks germaani päritolu (SSA 1: 424), kuid järgmistes sõnaraamatutes selles enam ei kahelda: < alggermaani **gusa-z* (NES: 495; EES: 169). *Siig* on skandinaavia (SSA 3: 175) ja *teib* balti laen (Nuutinen 1987: 107–110; SSA 3: 164; EES: 521), *vimb* pärineb rootsi keelest (NES: 1496). Rootsi sõna on olnud aluseks ka kala ladinakeelsele teaduslikule nimetusele *Vimba vimba*. Niisiis on arvatavast 12 substraatsest kalanimetusest saanud pooled laenuetümoloogia, ent nimetusi *ahven*, *koger*, *lahn*, *rääbis*, *salakas* ja *taim(en)* peetakse endiselt läänemeresoome (lms-saami) sõnadeks, kolm viimast nimetust on läänemeresoome keelte kaudu levinud ka naaberkeeltesse. (Päritoluanndmed tabelina vt Kendla 2014: 193–195.)

Letten. Rīga, 87; Šmits, Pēteris 1930. Valoda liecības par senajiem baltiem. Latvieši. Rīga, 73; Laumane, Benita 1973. *Zivju* nosaukumi latviešu valodā. Rīga: Zinātne; Гerd, А. С. 1970. Из истории прибалтийско-финских названий рыб (*sintti*, *tintti*, *tint*). – Советское финноугроведение 2, 87–91.

⁹ *Lõhi* on balti laenuna tuntud küll juba Vilhelm Thomsenist alates (SSA 2: 85; EES: 258).

Peale kalanimetuste esineb läänemeresoome keeltes mitmeid **loomanimetusi**, millel puuduvad vasted teistes soome-ugri keeltes ja mis on seetõttu arvatud võimalikeks substraatsõnadeks. Rätsepa (2002/1978) ja Ariste (1981) järgi võiksid sellisteks loomanimetusteks olla *ilves*, *jänes*, *konn*, *kärp*, *mäger*, *pöder*, *saarmas* ja *susi*. Aktsepteeritud laenuetümolooogia on esitatud üksnes *susi*-sõnale, mida peetakse vanaks indoeuroopa laenuks (Koivulehto 1983: 118–119; SSA 3: 222; EES: 490). Sõnade *mäger* ja *pöder* häälikehitis viitab samuti laenulisusele ja neile on laenuetümoloogiaid esitatudki, kuid ükski neist pole leidnud üldist heakskiitu. *Mäger*-sõnale on kahtlemisi pakutud germaani päritolu (? < alggerm **marpra-z* 'nugis'), aga vaste seostamine on nii häälikulistel kui ka semantilistel põhjustel väga ebatõenäoline (NES: 762). *Pöder* on arvatud balti laenuks ja sõnale on esitatud kaks laenuallikat: ühelt poolt balti **braidis*, vrd ld *briedis* 'hirm, põder', preisi *braydis* 'id.' (Thomsen 1890: 162–163), teisalt balti **bendra*, vrd ld *bendras* 'ühine; osanik, kaaslane', lt *biedrs* 'kaaslane, sõber' (Koivulehto 1988: 26, 38, 44; EES: 398). Esimene laenuallikas on häälikuliselt kaheldav. Teine tähendusseos põhineb põdrajahil kui omaaegsel ühistegevusel, ent sõna ei viita kuidagi mõne looma nimetusele, niisiis on sõna päritolu endiselt vaidluse all. Ülejäänud nimetusi peetakse endist viisi omasõnadeks. *Jänes*-sõna puhul on viidatud ka võimalikule protoeurooplaste pärandile (NES: 255). Loomanimetuste puhul mängib ilmselt rolli ka tabuteema, algsete jahiloomanimetuste asemele on võinud tulla uusi ja kõik ei ole pruukinud meie keelde jõudagi.

Järgmisena on vaatluse all geograafilisi mõisteid tähistavad **maastikusõnad**. Need sõnad muutuvad ajas vähe, kuna on territoriaalselt püsivad. Sõnad võivad kanduda keelest keelde ka etniliste koosluste muutudes. Paul Ariste on nimetanud 11 maastikusõna, mis võivad pärineda soome-ugri-eesetelt rahvastelt: *allikas*, *meri*, *mets*, *mägi*, *neem*, *nõmm*, *oja*, *org*, *saar*, *sammal*, *soo*. *Mägi*-sõnale on leitud vaste handi keelest (*müy*, *miy*, *miw* 'küngas') ning sõna on peetud soome-ugri tüveks (SSA 2: 191; EES: 294), kuid fonoloogiliste kriteeriumide alusel (handi sõnas pidanuks olema *ö*-vokaal) on seost handi keelega peetud kaheldavaks (Saarikivi 2004: 199). Kui oletada, et *soo*-sõna alguskonsonant on ebareeglipäraselt muutunud (*t* > *s*), võib tegu olla uurali tüvega, vrd udmurdi ja komi *tj* 'väike järv', mansi *tō* 'järv', ungari *tó* 'järv, tiik', neenetsi *to* 'järv'. Kahele sõnale on esitatud baltipoolne laenuetümolooogia juba XIX sajandil: balti päritoluga sõnadeks on arvatud *meri* ja *mets* (Thomsen 1869: 80; 1890:

199). *Meri*-sõna puhul on pakutud, et see võiks olla ka läänegermaani laen (LägLoS II: 259–260; Sköld 1996: 315), ent häälikulooliste põhjuste ja leviku alusel on tõenäolisemaks peetud sõna baltipoolset laenusuunda. *Mets*-sõna võimalikule balti päritolule viitab ka Ariste ise (1981: 18), ent veel 1995. aastal ilmunud „Suomen sanojen alkuperä“ 2. köide (SSA 2: 163) ei sõnasta seda balti laenuna, vaid esitab üksnes ühe võimalusena. Teiseks võimaluseks oleks *mets* kui soome-ugri sõna, mille vaste on ungari *messze* 'kaugel, kaugele', ent seda pole peetud kuigi tõenäoliseks. Uuemate häälikulooliste uurimuste järgi ollakse seisukohal, et tegu on balti laenuga (NES: 708; EES: 281; Junntila 2015: 94). Balti algupära on pakutud ka sõnadele *allikas* (Vaba 1989: 206–209), *sammal* (Thomsen 1890: 214; EES: 49, 459) ja *soo* (Liukkonen 1999: 131–133), ent need seisukohad on kas toetuse minetanud või pole neil seda laiemalt olnudki (Junntila 2015: 113, 120).

Püsiv on ka kehaosadega seotud ehk **somaatiline** sõnavara. Paljud selle valdkonna sõnad on soome-ugri algupära. Ariste on nimetanud aga 15 sellist somaatilist sõna, mis võiksid olla substraatsõnad: *habe*, *higi*, *huul*, *koib*, *kube*, *kõrv*, *külg*, *liha*, *lõug*, *nahk*, *nina*, *nisk*, *rind*, *rusikas*, *selg*. Mitme sõna puhul on aja jooksul tulnud ilmsiks vastete olemasolu kaugemates sugulaskeeltes, nt *huul* (vrd soome-ugri **šule* 'suu; huul'), *kõrv* (vrd udmurdi *kwar* 'leht', komi *kor* 'leht'), *selg* (vrd mari *šilä* 'selg; ristluupiirkond'). *Nina*-sõna esisilbi vokaalivaheldused (vrd ee *nina*, ee murd *nena*, *nõna*, *nana*, lv *nanā*, vj, sm, is, krjA *nenä*, lü *nehä*, vps *ńena*, saami *nunni*) osutavad sellele, et algselt on sõna olnud deskriptiivne. Aktsepteeritud laenuetümolooogia on saanud kolm sõna: balti laenuna käsitletud *lõug* (NES: 598; EES: 260) on uusima seisukoha järgi eelleedu laen (Junntila 2015: 94) ning *kube* ja *nahk* germaani laenud (LägLoS II: 135–136, 287–288; NES: 528, 767; EES: 185, 306). Võimalikku balti päritolu on pakutud ka *habe*-sõnale (EES: 65) ning varaslaavi etümolooegiat *rind*-sõnale (Koivulehto 2008: 216). Veel on arvatud, et *rind* võiks olla skandinaavia laen (? < algskand *strinda*-, vrd vanaislandi *strind* 'äär, külg; maa', norra *strind* 'viil, tükk; joon, rida; tugevaima vooluga koht'), olgugi see tähenduserinevuste tõttu ebatõenäoline (NES: 1051; EES: 429). Võimalikule pärinemisele mingist protoeuroopa keelest on viidatud *liha*-sõna puhul (NES: 605).

Viimase kategooria ehk **muude sõnade** alla paigutuvad *aed*, *eile*, *haige*, *helm(es)*, *hull*, *hõlm*, *häbi*, *kallis*, *kiitma*, *must*, *nüri*, *sugu*. Mitmele

nendest Ariste pakutud 12 substraatsõnast on esitatud laenuetümolooiad. *Sugu* võib olla indoeuroopa laen (NES: 1203; EES: 485), sõnu *hõlm* ja *häbi* on seletatud germaani laenudeks (LägLoS I: 92–93, 133–134; NES: 184, 239; EES: 82, 83), ent *hõlm*-sõna uuem seletus kaldub balti päritolu kasuks (Ante Aikio 2012: 107). Germaani laenuetümolooogia on esitatud ka sõnadele *aed* ja *kallis*, ent nende vastete seostamisel on suured tähendus erinevused ning häälikuloolised probleemid, mistõttu pole need seisukohad üldist heakskiitu leidnud. Vaidluse all on ka *kiitma*-sõnale pakutud balti päritolu (Liukkonen 1999: 75–76). Mitmesuguseid laenuetümoloogiaid on pakutud *must*-sõnale: < balti (Liukkonen 1999: 95–97), < alggerm (Koi-vulehto 2001: 71; Rauhala 2011: 278; EES: 289) ning seda on peetud ka võimalikuks substraatsõnaks (NES: 745). Pärimist mingist tundmatust elasukate keelest on märgitud veel *helses*-sõna puhul (NES: 184).

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et laensõnauurimuste edenedes on õnnestunud osa tundmatu või kaheldava päritoluga sõnu etümologiseerida: *haug* (< slaavi), *häbi* (< germ), *koha* (< germ), *kube* (< germ), *lõug* (< eelleedu), *mets* (< balti), *nahk* (< germ), *nina* (deskr), *selg* (soome-ugri), *siig* (< skand), *susi* (< indoeuroopa), *teib* (< balti) ja *vimb* (< rts).

Leidub ka sõnu, millele pakutud etümolooogia on veel küsimärgiline ega ole üldisemalt aktsepteeritud: *aed* (? < germ), *habe* (? < balti), *huul* (? soome-ugri), *hõlm* (? < germ, ? < balti), *kallis* (? < eelgerm), *kõrv* (? uurali), *meri* (? < balti), *must* (? < balti, ? < alggerm), *mäger* (? < germ), *mägi* (? soome-ugri), *nõmm* (? uurali), *põder* (? < balti), *rind* (? < skand, ? < varaslaavi), *soo* (? uurali), *sugu* (? < indoeuroopa).

Läänemeresoome (ja saami) päritolu, millele võib lisada hüpoteetilise protoeuroopa substraatsõna päritolu, iseloomustab veel kohanimesid *Peipsi*, *Pärnu*, *Võrtsjärv* ning selliseid sõnu nagu *ahven*, *koger*, *lahn*, *rääbis*, *salakas* ja *taim(en)*; *neem*, *oja*, *org* ja *saar*; *higi*, *koib*, *külg*, *liha*, *nisk* ja *rusikas*; *ilves*, *jänes*, *konn*, *kärp* ja *saarmas*; *eile*, *haige*, *helses*, *hull* ja *nüri*. Arvatavasti on edasine etümologiseerimisprotsess järjest keerulisem. Arvestades aga tundmatut päritolu sõnade suurt hulka läänemeresoome keeltes¹⁰, ei ole kahtlust, et etümolooegadele edasist uurimistööd juba jätkub.

¹⁰ Eesti keeles leiduvate tundmatu päritoluga sõnatüvede hulgaks on hinnatud 1983. aastal 431–489 (Rätsep 1983: 544) ja 2013. aastal 252 (Metsmägi jt 2013: 320).

6. Tagasisaateks Paul Ariste substraadihüpoteesile

1. Kiviaegsete Pulli ja Sindi-Lodja asulakohtade avastamisega 1967. ja 2000. aastal ulatub Eesti ala asustusajalugu nüüd juba 11 000 aasta taha ja osutub umbkaudu 3000 aastat varasemaks kui 1960. aastaiks teada olnud Kunda Lammasmäe inimasustus (Kriiska 2004: 15–17, 65). Samas on etnolingvistiliste ja laensõnakihtide uurimuste alusel ilmnenu, et soomeugrilaste algkeelt tuleks dateerida seni arvatust ligi 2000 aastat hilisemaks ja 4000 a eKr asemel peetakse tõenäolisemaks ajavahemikku 3650–1900 a eKr (Kallio 2006: 16). Nende piiride nihutamisega on ajavahemik Kunda-Pulli kultuuri asukatest kuni soomeugrilaste keeleni Läänemere aladel muutunud palju pikemaks, kui seni arvatud. Vähemasti 4000–5000 aasta võrra on pikenenud seegi periood, mil Läänemere aladel on võidud kõnelda meile tundmatuid, nn protoeuroopa keeli. Seostades indoeurooplaste tuleku nöörikeramika ilmumisega Läänemere maile võib väita, et indoeurooplased saabusid siia tuhatkond aastat varem kui soomeugrilased. Kindlasti ei saa välistada olukorda, et pärast indoeurooplaste saabumist jätkati siin varasemate keelte kõnelemist. Seega on võinud Läänemere aladele saabunud soomeugrilased saada siin keelelaene nii protoeurooplaste kui ka indoeurooplaste keeltest.

2. Pärast Aristet ongi märgatavalt edenenud läänepoolsete Uurali keelte ning indoiraani ja balti keelte vaheliste kontaktide uurimine. Idee protoeuroopa substraadist on pälvinud vähem tähelepanu, tooni annab seisukoht, et protoeuroopa substraati on väga raske, kui mitte võimatu tuvastada.

3. Substraatsõnavara läänemeresoome keeltes on niisiis otsekui virvatuluke, kutsuv ja kütkestav, ent võib tõsisemate fennougristide jaoks olla liiga ebatõeline, liiga hüpoteetiline. Laensõnauurimuste edenedes on õnnestunud osa tundmatut päritolu substraatsõnu siiski etümologiseerida, esitades nendele võimaliku balti või (eel)germaani päritolu hüpoteesi. Edaspidi on protoeurooplaste substraatsõnavara tuvastamine *resp.* nende indoeuroopa laenudeks etümologiseerimine arvatavasti järjest raskem. Uute teadmiste saamine eeldaks enamat kõrgetasemelist interdistsiplinaarset koostööd, kus iga eriala esindajad panustaksid loovalt oma eriala uurimisvahendite ning -tulemustega.

Lühendid¹¹

algerm – algermaani keel; algs kand – algs kandinaavia keel; eelgerm – eelgermaani keel; skand – Skandinaavia keeled

Kirjandus

- Aikio, Ante 2012.** An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. – A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Eds. Riho Grünthal, Petri Kallio. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 266.) Helsinki, 63–117.
- Aikio, Aslak, Ante Aikio 2001.** Heimovaelluksista jatkuvuuteen – suomalaisen väestöhistorian tutkimuksen pirstoutuminen. – Muinaistutkija 4, 2–21.
- Ariste, Paul 1956a.** Mõningaid märkmeid „Eesti NSV ajaloo“ I köite kohta. – Edasi 13. I.
- Ariste, Paul 1956b.** Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Eesti NSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–23.
- Ariste, Paul 1962.** Mõnda substraadist. – Keel ja Kirjandus 1, 13–17.
- Ariste, Paul 1971.** Die ältesten Substrate in den ostseefinnischen Sprachen. – Sovetskoe finno-ugrovedenie 4, 251–258.
- Ariste, Paul 1975.** Substraatseid kalanimetusi. – Keel ja Kirjandus 8, 467–472.
- Ariste, Paul 1981.** Mõnda substraadist. – Paul Ariste. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (= Eesti NSV TA Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus, 5–25.
- Drews, Robert 1989.** The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and in the Near East. Princeton: Princeton University Press.
- EES = Eesti etimoloogiline sõnaraamat.** 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Häkkinen, Jaakko 2009.** Kantauralin ajoitus ja paikannus: perustelut punta-rissa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 92. Helsinki, 9–56.
- Häkkinen, Kaisa 1990.** Mistä sanat tulevat? Suomalaista etymologiaa. (= Tietolipas 117.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Häkkinen, Kaisa 1996.** Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. (= Tietolipas 147.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jaanits, Lembit 1956.** Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolu küsimusi. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Eesti NSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 120–146.
- Janhunen, Juha 2000.** Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. – Congressus Nonus Internationalis

¹¹ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000, Tartu. I, Orationes plenariae & orationes publicae. Eds. Anu Nurk, Triinu Palo, Tõnu Seilenthal. Tartu, 59–76.
- Junttila, Santeri 2015.** Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kantasuomen balttilaislainojen tutkimushistoria. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kallio, Petri 2006.** Suomen kantakielten absoluuttista kronologiaa. – Virittäjä 1, 2–25.
- Kendla, Mari 2014.** Eesti kalanimetused: kujunemine, levik ja nimetamise alused. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 37.) Tallinn.
- KNR** = Eesti kohanimeraamat. Käsikiri Eesti Keele Instituudis. Ilmumas.
- Koivulehto, Jorma 1983.** Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 78. Helsinki, 107–132.
- Koivulehto, Jorma 1988.** Lapin ja itämerensuomen suhteesta. ieur. -*Tr*-yhtymän korvautuminen lainoissa. – Virittäjä 92, 26–51.
- Koivulehto, Jorma 1990.** Zu den ältesten Kontakten zwischen Ostseefinnisch und Balto-Slavisch. Kommentar zum Vortrag von Tiit-Rein Viitso. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61.) Helsinki, 148–153.
- Koivulehto, Jorma 2001.** Etymologie und Lehnwortforschung: ein Überblick um 2000. – Finnisch-Ugrische Forschungen 56, 42–78.
- Koivulehto, Jorma 2008.** Frühe slavisch-finnische Kontakte. – Evidence and Counter-Evidence. Essays in Honour of Frederik Kortlandt. 1, Balto-Slavic and Indo-European Linguistics. Eds. Alexander Lubotsky, Jos Schaecken, Jeroen Wiedenhof. (= Studies in Slavic and General Linguistics 32.) Amsterdam – New York, 309–321.
- Kriiska, Aivar 2004.** Aegade alguses. 15 kirjutist kaugemast minevikust. Tallinn.
- Künnap, Ago 2013.** Eesti keele päritolu. Toim. Iris Metsmägi. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lang, Valter 2014.** Eestlaste juured Eestimaal. – Vikerkaar 7–8, 78–92.
- Lehtinen, Tapani 2007.** Kielen vuosituhanne. Suomen kielen kehitys kanta-auralasta varhaisuomeen. (= Tietolipas 215.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Liin, Helgi 1964.** Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162. (= Tõid eesti filoloogia alalt I.) Tartu, 32–74.
- Liukkonen, Kari 1999.** Baltisches im Finnischen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 235.) Helsinki.
- LägLoS** = Andries Dirk Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä. Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostsee-

finnischen Sprachen. I (A–J), 1991; II (K–O), 1996; III (P–Ä), 2012. Amsterdam – Atlanta: Rodopi.

- Metsmägi jt 2013** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu arvudes. – Keel ja Kirjandus 5, 313–332.
- Moor, Harri 1956.** Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Eesti NSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 41–119.
- NES** = Kaisa Häkkinen 2004. Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- Nuutinen, Olli 1987.** Kalannimi seibi. – Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagernarii. Red. Mauno Koski, Eeva Lähdemäki, Kaisa Häkkinen. (= Fennistica 9.) Åbo: Åbo Akademis förlag, 107–115.
- Pajusalu jt 2012** = Karl Pajusalu, Péter Pomozi, Juhász Dezső, Tiit-Rein Viitso. Sociolinguistic comparison on the development of Estonian and Hungarian dialect areas. – Linguistica Uralica XLVIII, 4, 241–264. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2012.4.01>
- Pajusalu, Karl, Péter Pomozi 2013.** Lõunapoolseima lõunaeesti ja ülemungari keele- ja kultuuripiirid. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriringute keskuse aastaraamat XI–XII (2011–2012). Toim. Mari Mets, Karl Pajusalu. Tartu, 42–72.
- Palattimo, Massimo 1955.** The Etruscans. Harmondsworth: Penguin Books.
- Rauhala, Ilona 2011.** The terms for black and white and their development in the Uralic languages. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 93. Helsinki, 267–302.
- Rätsep, Huno 1983.** Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus 10, 539–548.
- Rätsep, Huno 2002 (1978).** Eesti keele sõnavara ajaloo põhiprobleeme. – Huno Rätsep. Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 47–58.
- Saarikivi, Janne 2000.** Kontaktilähtöinen kielenmuutos, substraatti ja substraatinimistö. – Virittäjä 3, 393–415.
- Saarikivi, Janne 2004.** Is there Paleo-European substratum interference in western branches of Uralic? – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 90. Helsinki, 187–214.
- Sköld, Tryggve 1996.** Finn. *meri* 'Meer'. – *Lapponica et Uralica*. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala. Vorträge am Jubiläumssymposium 20.–23. April 1994. Hrsg. Lars-Gunnar Larsson. (= Studia Uralica Upsaliensia 26.) Uppsala, 311–316.
- Soosaar, Sven-Erik 2000.** Baski keelest. – Akadeemia 2, 366–374.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Toim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki.

- Thomsen, Vilhelm 1869.** Den gotiske sprogklasses indflydelse på den finske. En sproghistorisk undersøgelse. København: Den Gyldendalske boghandel.
- Thomsen, Vilhelm 1890.** Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog. En sproghistorisk undersøgelse. København: Blanco Lunos.
- Tirkkonen, Jani-Matti 2012.** Lopullinen totuus pohjoiseurooppalaisten alkuperästä? Kalevi Wiik vallankumouksellisen paradigman edustajana juuret-kiistassa. Pro gradu -tutkielma. Itä-Suomen yliopisto. http://epublications.uef.fi/pub/urn_nbn:fi_uef-20120723/urn_nbn:fi_uef-20120723.pdf.
- Uibo, Udo 2011.** Paul Ariste sõnaloo raamat. – Keel ja Kirjandus 6, 465–467.
- Vaba, Lembit 1989.** Balti laenud läänemeresoome maastikusõnavaras. – Keel ja Kirjandus 3, 138–141; 4, 206–218.
- Wiik, Kalevi 1992.** Suomen kielen ja murteiden syntykysymyksiä. – Lähi-vertailuja 6. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Mekrijärvellä 10.–11.04.1992. Toim. Hannu Remes. (= Kielitieteen tutkimuksia 27.) Joensuu: Joensuun yliopisto, 85–110.
- Wiik, Kalevi 1996.** Põhja-Euroopa rahvaste ja keelte päritolu küsimusi. – Keel ja Kirjandus 9, 581–589.
- Wiik, Kalevi 2002.** Suomalaisten ja muiden pohjoiseurooppalaisten alkuperä. – Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan. Toim. Riho Grünthal. (= Tietolipas 180.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 117–137.

Proto-European linguistic heritage in the Balto-Finnic languages

MARI KENDLA,
JÜRI VIKBERG

The article discusses problems of the hypothetical substrate language during the past half-century, taking into account the existing vocabulary and results of etymological studies.

While in the 1950s it was ascertained that Finno-Ugrians have lived in our region for at least 5000 years, later a hypothesis was elaborated that people of the Kunda culture (6th millennium BC) most probably did not speak any Finno-Ugric languages. According to Paul Ariste they were among the early inhabitants of Europe, i.e. Proto-Europeans. As there are numerous words that are common to the Balto-Finnic languages but not known in other Finno-Ugric languages, we can assume that at least part of them belong to the substrate vocabulary and derive from Proto-European. Ariste assumed that traces of such substrate can be found particularly in ancient Estonian place names (e.g. *Peipsi*), Estonian words for landscape features (e.g. *allikas* ‘fountain’, *neem* ‘cape’), fish names (e.g. *ahven* ‘perch’, *haug* ‘pike’, *rääbis* ‘vendace’, *siig* ‘lavaret’), and somatic vocabulary (e.g. *higi* ‘sweat’, *huul* ‘lip’). The substrate hypothesis has been put forward by other Balto-Finnic ethnogenesis and vocabulary researchers, such as Huno Rätsep, Kalevi Wiik, Kaisa Häkkinen, Tapani Lehtinen, Janne Saarikivi, Petri Kallio, and Jaakko Häkkinen. Over the last few decades, much research has been done on the contacts of the western Uralic languages with the Indo-Iranian and Baltic languages, in the course of which many words of hitherto unknown origin have been defined as loanwords, e.g. *haug* ‘pike’, *hõlm* ‘hem’, *kiitma* ‘praise’, *koha* ‘pike perch’, *kube* ‘groin’, *lõug* ‘chin’, *mets* ‘forest’, *nahk* ‘skin’, *Ruhnu*, *siig* ‘lavaret’, *teib* ‘dace’, *vimb* ‘vimba bream’. But there are still a number of Balto-Finnic words which have no equivalents in distant cognate languages and are not etymologically identified as loanwords. We can still assume that the words *eile* ‘yesterday’, *helves* ‘bead’, *jänes* ‘hare’, *liha* ‘meat’, *must* ‘black’, *saar* ‘island’ and *soo* ‘marsh’, as well as the place names *Peipsi*, *Pärnu* and *Võrtsjärv*, are probable Proto-European substrate words.

Keywords: Paul Ariste, etymological research, fish names, language contacts, lexicology, Proto-European substrate

Mari Kendla
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
mari@eki.ee

Jüri Viikberg
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
viikberg@eki.ee

humanitaarteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 29
10120 Tallinn
viikberg@tlu.ee